

การประเมินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน กรณีศึกษาศูนย์เรียนรู้
เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งหนึ่งในภาคตะวันออก
AN EVALUATION OF THE COMMUNITY SUFFICIENCY ECONOMY
LEARNING CENTER PROGRAM : A CASE STUDY OF A COMMUNITY
SUFFICIENCY ECONOMY LEARNING CENTER IN THE EAST

ผู้วิจัย	รัฐพงศ์ สีแสง ¹	Ratapong Seesad
กรรมการควบคุม	รศ.ดร. วสันต์ ทองไทย ² รศ. สุวิสา พัฒนเกียรติ ³	
Advisor Committee	Assoc.Prof. Wasun Thongthai Asst. Suwisa Pattanakiat	

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อประเมินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งหนึ่งในภาคตะวันออก ประเด็นในการประเมินมี 3 ด้านได้แก่ 1) ด้านกระบวนการดำเนินโครงการ 2) ด้านความรู้ ความเข้าใจของเกษตรกรที่มีต่อโครงการ และ 3) ด้านผลการดำเนินโครงการ กลุ่มเป้าหมายที่ใช้ในการวิจัยคือเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน ดำเนินการวิจัยด้วยวิธีการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพจากการลงภาคสนาม การวิจัยครั้งนี้ใช้ระยะเวลาในการเก็บรวบรวมข้อมูลตั้งแต่เดือนตุลาคม 2555-มีนาคม 2556 โดยเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและการสัมภาษณ์ หลังจากนั้นนำข้อมูลมาวิเคราะห์โดยใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา และทำการจัดกลุ่มของข้อมูลเพื่อสร้างข้อสรุป

ผลการวิจัยพบว่า 1) ด้านกระบวนการในการดำเนินโครงการ พบว่าทางสำนักงานเกษตรอำเภอไม่ได้

ให้ความสำคัญกับการที่จะให้เกษตรกรได้มีส่วนร่วมในการดำเนินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน 2) ด้านความรู้ ความเข้าใจ ของเกษตรกรที่มีต่อโครงการ พบว่าเกษตรกรขาดความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ไม่เห็นความสำคัญและประโยชน์ในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และ 3) ด้านผลการดำเนินโครงการ พบว่าเกษตรกร ขาดภูมิคุ้มกันในการดำเนินชีวิต ดังนั้นโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งนี้จึงไม่ผ่านการประเมิน

คำสำคัญ : การประเมินโครงการ ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน

ABSTRACT

This research has objective to evaluate the Community Sufficiency Economy Learning Center Program in the east. The issues for estimating have

¹นิสิตปริญญาโท สาขาวิชาการวิจัยและประเมินทางการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน ตำบลกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม

²อาจารย์คณะศึกษาศาสตร์ สาขาวิชาการวิจัยและประเมินทางการศึกษา ภาควิชาการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

³อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม หัวหน้าฝ่ายฝึกอบรม สำนักส่งเสริมและฝึกอบรมมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

3 aspects that were 1) operation of program 2) knowledge of agriculturists to the program 3) result of operating program. The representative sample used in this research is agriculturists who participated in the program of the Community Sufficiency Economy Learning Center. The research was operated by collecting qualitative data with work field. This research has spent the time for collecting data since October 2012 to March 2013, which we gathered data by participant observation and interview, then brought data to analyze by analyzing subject matter and classifying data for making conclusion.

The result of this research shows that 1) for the operation of program, it has been found that the Agricultural District Office has not placed importance on allowing the agriculturist to participate in the operation of the Community Sufficiency Economy Learning Center Program 2) For the knowledge of agriculturists to the program, it has been found that the agriculturists lack of knowledge of the sufficiency economical philosophy and 3) for the result of operating program, it has been found that the agriculturists lack of immunity in way of life. Therefore, the Community Sufficiency Economy Learning Center Program did not pass evaluation.

Keywords : The Program Evaluation The Community Sufficiency Economy Learning Center

ความเป็นมาของปัญหาการวิจัย

เศรษฐกิจพอเพียง เป็นปรัชญาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริชี้แนะแนวทางการดำรงชีวิตแก่พสกนิกรชาวไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2517 เป็นปรัชญาที่ชี้ถึงแนวทางการดำรงอยู่และปฏิบัติตนของประชาชนในทุกกระดับ ตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน จนถึงระดับประเทศ ซึ่งตลอดระยะเวลาที่พระองค์ทรงครองราชย์ ได้ทรงนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง มาปฏิบัติในพระราชกิจจางวัจน์ โดยทรงแสดงให้เห็นถึงความพอเพียงความพอดีในความเป็นอยู่ ทรงใช้เหตุผลเป็นเครื่องนำทางตลอดเวลา (สุเมธ ตันติเวชกุล, 2549 :254-258) ทั้งในการพัฒนาและบริหารประเทศให้ดำเนินไปทางสายกลางและการพัฒนาอย่างเป็นขั้นตอนที่ประกอบไปด้วย 3 คุณลักษณะที่ต้องดำเนินไปพร้อมๆ กัน ได้แก่ ความพอประมาณ ความมีเหตุผลและการสร้างภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว ที่ต้องตั้งอยู่บนเงื่อนไขความรู้ และคุณธรรมเป็นพื้นฐาน

หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงเป็นแนวทางการพัฒนาที่อยู่บนพื้นฐานของการพึ่งตนเอง ความพอมีพอกิน พอมีพอใช้ การรู้จักความพอประมาณ มีเหตุผล การสร้างภูมิคุ้มกันที่ดี และตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท โดยตระหนักถึงการพัฒนาตามลำดับขั้นตอนที่ถูกต้องตามหลักวิชาการตลอดจนมีคุณธรรมเป็นกรอบในการดำรงชีวิต (สำนักส่งเสริมและพัฒนา ศักยภาพชุมชน กรมการพัฒนาชุมชน, 2549) ซึ่งเป็นปรัชญาที่ชี้ถึงแนวทางการดำรงอยู่และการปฏิบัติตนของประชาชนในทุกกระดับตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน จนถึงระดับรัฐ หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงนั้นมีความเกี่ยวข้องตั้งแต่การวางแผนและการดำเนินการทุกขั้นตอน ทั้งในส่วนบุคคลและองค์กร และขณะเดียวกันจะต้องเสริมสร้างพื้นฐานจิตใจของคนในทุกกระดับให้มีสำนึกในคุณธรรม ความซื่อสัตย์สุจริต และให้มีความ

รอบรู้ที่เหมาะสม ดำเนินชีวิตด้วยความอดทน ความเพียร มีสติปัญญา และความรอบคอบ เพื่อให้สมดุลและพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวางทั้งด้านวัตถุ สังคม สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมจากโลกภายนอกได้เป็นอย่างดี ดังนั้นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545-2549) จึงได้ัญเชิญ “ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง” มาเป็นปรัชญานำทางในการพัฒนาและบริหารประเทศควบคู่ไปกับกระบวนการพัฒนาแบบบูรณาการ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2555: 2) โดยให้ความสำคัญกับการแก้ปัญหาจากวิกฤตเศรษฐกิจให้ลุกล่วงและสร้างฐานเศรษฐกิจภายในประเทศให้เข้มแข็งและมีภูมิคุ้มกันต่อกระแสการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก ขณะเดียวกันก็มุ่งให้เกิดการพัฒนาที่สมดุลทั้งด้านตัวคน สังคม เศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อมเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนและความอยู่ดีมีสุขของคนไทย และในปัจจุบันแผนพัฒนาฉบับที่ 11 (2555-2559) ได้กำหนดให้มีการพัฒนาประเทศโดยมุ่งสู่การเป็น "สังคมอยู่ร่วมกัน อย่างมีความสุข ด้วยความเสมอภาค เป็นธรรม และมีภูมิคุ้มกันต่อการเปลี่ยนแปลง" (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2555: 10)

สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยกองนโยบายเทคโนโลยีเพื่อการเกษตรและเกษตรกรรมยั่งยืนได้เห็นถึงความสำคัญของหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง จึงได้มีการจัดตั้งโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนขึ้นตั้งแต่ปีงบประมาณ พ.ศ. 2548 และในฐานะที่เป็นหน่วยงานรับผิดชอบโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนในปีงบประมาณ พ.ศ. 2554 ซึ่งเป็นโครงการต่อเนื่องที่ดำเนินการมา (โครงการจัดทำแปลงเรียนรู้ควบคู่การผลิต เพื่อเลี้ยงชีพ 1 อำเภอ 1 แปลง และได้มีการเปลี่ยนชื่อเป็นโครงการศูนย์เรียนรู้

เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน ในปีงบประมาณ พ.ศ. 2549) โดยในปีงบประมาณ พ.ศ. 2554 ได้กำหนดวัตถุประสงค์ในการดำเนินโครงการ เพื่อพัฒนาต่อยอดให้ผู้เข้าร่วมโครงการในศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน (ศูนย์หลัก) ได้เรียนรู้การทำการเกษตรตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงขั้นก้าวหน้า ในรูปแบบของการเรียนรู้ร่วมกัน และส่งเสริมให้เกิดกระบวนการรวมกลุ่มเพื่อบริหารจัดการด้านการจัดทำแผนการผลิต การตลาด โดยสมาชิกมีส่วนร่วมในการพัฒนา ซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็งอย่างยั่งยืน รวมทั้งเพื่อปลูกฝังค่านิยมและฝึกทักษะในการทำการเกษตรตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง ให้นักเรียนในโรงเรียนโดยใช้ศูนย์เรียนรู้ในโรงเรียนเป็นสถานที่ดำเนินกิจกรรมซึ่งผลผลิตที่ได้จากการดำเนินกิจกรรมการเกษตรของนักเรียนจะเป็นแหล่งอาหารกลางวันให้กับนักเรียนในโรงเรียนด้วยโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนได้กำหนดวัตถุประสงค์ในการเสริมสร้างความรู้ในการดำเนินกิจกรรมทางการเกษตรตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงและฝึกปฏิบัติผ่าน กิจกรรมสาธิตแบบมีส่วนร่วมให้กับผู้เข้าร่วมโครงการ และเพื่อปลูกฝังค่านิยมและฝึกทักษะในการทำการเกษตรตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงให้กับนักเรียนในโรงเรียนและสร้างแหล่งผลิตอาหารกลางวันให้กับโรงเรียน โดยในการดำเนินโครงการยังคงกำหนดให้มีการบูรณาการกิจกรรม/โครงการร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องด้วย

โครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งนี้ตั้งอยู่บริเวณหมู่ที่ 1 ของตำบลแห่งดังกล่าว ซึ่งจะอยู่ห่างจากหมู่บ้านไปประมาณ 2 กิโลเมตร มีเนื้อที่ภายในศูนย์ทั้งหมด 12 ไร่ ซึ่งแต่เดิมพื้นที่ตรงนี้เคยเป็นป่าช้า โดยทางสำนักงานเกษตรอำเภอเห็นว่าที่ดินตรงนี้เป็นที่สาธารณประโยชน์สามารถนำมาพัฒนาเป็นที่ดินทำกินได้ ประกอบกับในปีพ.ศ. 2548 ทางสำนักงานเกษตร

และสหกรณ์จังหวัดได้มีการมอบหมายโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนให้ทางสำนักงานเกษตรอำเภอไปดำเนินการ ทางเจ้าหน้าที่ที่รับผิดชอบโครงการในขณะนั้นจึงเห็นสมควรให้หน้าที่ดินผืนนี้มาพัฒนาเป็นศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ในปัจจุบันศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งนี้ยังคงมีเกษตรกรที่ทำเกษตรกรรมอยู่ในบริเวณของศูนย์ทั้งหมด 2 ครอบครัว ซึ่งทั้ง 2 ครอบครัวนี้เป็นผู้ดูแลอุปกรณ์การเกษตร และสิ่งต่างๆ ที่อยู่ในบริเวณของศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งนี้ทั้งหมด

การที่จะทำให้ทราบได้ว่าโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนนี้ได้มีการดำเนินการเพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้หรือไม่ การดำเนินการมีอุปสรรคและแนวทางการแก้ไขปัญหายังไง เป็นไปตามเป้าหมายที่วางไว้หรือไม่ ซึ่งการที่จะให้ได้สารสนเทศเหล่านี้มานั้น จึงจำเป็นต้องมีการประเมินโครงการ เนื่องจากการประเมินโครงการเป็นกระบวนการในการแสวงหาข้อมูลสารสนเทศที่เป็นข้อเท็จจริง ถูกต้อง และชัดเจนเพื่อใช้เป็นแนวทางในการประกอบการพิจารณาตัดสินใจในการดำเนินงาน เพื่อให้โครงการนั้นบรรลุผลสำเร็จตรงตามวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายที่กำหนดไว้ ดังที่ เยาวดี ราชชัยกุล วิบูลย์ศรี (2549: 92) กล่าวว่า การประเมินโครงการจะทำให้ได้สารสนเทศที่สำคัญสำหรับช่วยผู้บริหารในการตัดสินใจ และให้ความช่วยเหลือแก่บุคลากรที่รับผิดชอบโครงการ ให้สามารถปรับปรุง และพัฒนาโครงการได้อย่างเหมาะสม และยังช่วยให้ทราบผลผลิต หรือผลกระทบจากโครงการ ซึ่งสอดคล้องกับ สมหวัง พิธิยานุวัฒน์ (2549: 87) ที่ได้กล่าวว่า การประเมินโครงการช่วยปรับปรุงโครงการ และประเมินความสำเร็จของโครงการ

จากความสำคัญของการประเมินโครงการดังกล่าว ผู้วิจัยจึงได้ทำการประเมินโครงการศูนย์เรียนรู้

เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจากผู้วิจัยศึกษาข้อมูลจากผู้ที่เกี่ยวข้อง และเกษตรกร ที่ทำเกษตรกรรมอยู่ภายในศูนย์ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งดังกล่าว พบว่าตั้งแต่เริ่มโครงการในปี พ.ศ. 2548 ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งนี้ไม่เคยได้รับการประเมินโครงการมาก่อน ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความประสงค์ที่จะประเมินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งนี้ เพื่อศึกษาว่าศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งนี้มีกระบวนการมีส่วนร่วมในการดำเนินโครงการ ความรู้ ความเข้าใจที่มีต่อโครงการ และผลการดำเนินโครงการเป็นอย่างไร เพื่อเป็นสารสนเทศ และข้อเสนอแนะสำหรับเป็นแนวทาง ในการปรับปรุงประสิทธิภาพในการดำเนินงานโครงการ และนำสารสนเทศที่ได้จากการประเมินโครงการไปใช้ในการปรับปรุง และพัฒนาโครงการ รวมทั้งสามารถนำผลที่ได้ไปใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการกำหนดนโยบาย และแนวทางการดำเนินโครงการต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อประเมินกระบวนการในการดำเนินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน
2. เพื่อประเมินความรู้ ความเข้าใจของเกษตรกรที่มีต่อโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน
3. เพื่อประเมินผลการดำเนินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน

วิธีดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยได้สำรวจพื้นที่ซึ่งได้รับคัดเลือกเข้าร่วมโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนเพื่อเลือกเป็นสนามในการวิจัย ผู้วิจัยจึงตัดสินใจที่จะทำการประเมินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งหนึ่ง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เนื่องจากผู้วิจัยศึกษาข้อมูล

และพบว่าตั้งแต่เริ่มโครงการในปี พ.ศ. 2548 ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งดังกล่าวยังไม่เคยได้รับการประเมินโครงการมาก่อน ดังนั้นผู้วิจัยจึงมีความประสงค์ที่จะประเมินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งนี้ เพื่อศึกษาว่า ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งนี้ มีกระบวนการการมีส่วนร่วมในการดำเนินโครงการ ความรู้ ความเข้าใจที่มีต่อโครงการ และผลการดำเนินโครงการเป็นอย่างไร

กลุ่มเป้าหมาย

กลุ่มเป้าหมายที่ใช้ในการวิจัย เป็นเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน รวมไปถึงบุคลากรในหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยในครั้งนี้ ประกอบด้วย แบบบันทึกการสังเกต แบบสัมภาษณ์เกษตรกร และผู้รับผิดชอบโครงการ และแบบบันทึกการวิเคราะห์เอกสาร โดยมีตัวผู้วิจัยเป็นเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูล

ผลการวิจัย

1. การประเมินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนในด้านกระบวนการในการดำเนินโครงการพบว่า ทางสำนักงานเกษตรอำเภอไม่ได้เน้นการให้เกษตรกรได้มีส่วนร่วมในการดำเนินโครงการ ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน เห็นได้จากการที่สำนักงานเกษตรอำเภอไม่ได้เรียกประชุม หรือให้เกษตรกรที่ประสงค์เข้าร่วมโครงการได้ร่วมปรึกษาเกี่ยวกับกิจกรรมที่จะนำมาปฏิบัติศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน

2. การประเมินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนในด้านความรู้ ความเข้าใจของเกษตรกร

ที่มีต่อโครงการ พบว่า เกษตรกรขาดความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ไม่เห็นความสำคัญ และประโยชน์ของหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง สาเหตุมาจากการที่ผู้ดูแลโครงการไม่ได้มีการให้ความรู้เรื่องเศรษฐกิจพอเพียงแก่เกษตรกร และไม่ได้มีการชี้แจงถึงความสำคัญ วัตถุประสงค์ และประโยชน์ของเศรษฐกิจพอเพียง ทำให้เกษตรกรขาดแรงจูงใจในการปฏิบัติงานภายในศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน นอกจากนี้ยังปล่อยให้เกษตรกรปฏิบัติงานภายในศูนย์ด้วยตนเอง ไม่ได้มีการให้คำแนะนำ หรือติดตามผลการปฏิบัติงาน เกษตรกรจึงไม่สามารถปฏิบัติกิจกรรมภายในศูนย์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ และยั่งยืน นอกจากนี้ในการนำความรู้ตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาปฏิบัติในการดำเนินชีวิตพบว่า เกษตรกรที่ปฏิบัติงานอยู่ในศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง ไม่ได้มีการนำความรู้ตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในการดำเนินชีวิต ไม่ว่าจะเป็นในด้านของการทำการเกษตร หรือการใช้ในชีวิตประจำวัน การทำการเกษตรนั้นขาดการเอาใจใส่ และไม่สามารถต่อยอดกิจกรรมที่ทางสำนักงานเกษตรอำเภอเริ่มต้นไว้ได้ ในด้านการดำเนินชีวิตมีรายจ่ายที่หมดไปกับอบายมุขจำนวนมาก

3. การประเมินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนในด้านผลการดำเนินโครงการ พบว่า เกษตรกรเหล่านี้ขาดความรู้ และขาดภูมิคุ้มกันในการดำเนินชีวิต ยึดติดอยู่กับอบายมุข และไม่ใช้ที่ดิน และทรัพยากรภายในศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนให้เกิดประโยชน์ ทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ทั้งก่อน และหลังเข้าร่วมโครงการไม่มีความแตกต่างกัน นอกจากนี้ยังพบว่าชุมชนพลาดโอกาสที่จะได้ศึกษาเรียนรู้ในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง เนื่องจากเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการขาดความรู้ ความเข้าใจในหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงก็ยากที่จะขยายสิ่งเหล่านั้นให้เข้าไป

ถึงสมาชิกคนอื่นในชุมชน ดังนั้นชุมชนแห่งนี้จึงขาดโอกาสในการเข้าถึงหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และไม่สามารถเป็นชุมชนแห่งความพอเพียงได้

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้นำเสนอสารสนเทศที่ได้จากการลงเก็บข้อมูลภาคสนาม ซึ่งจากการนำเสนอพบว่าสารสนเทศที่ได้จากการลงเก็บข้อมูลภาคสนามนั้นสามารถตอบวัตถุประสงค์ของการวิจัยในครั้งนี้ได้ทั้งหมด 3 ข้อ ซึ่งได้แก่ 1) เพื่อประเมินกระบวนการในการดำเนินโครงการ 2) เพื่อประเมินความรู้ ความเข้าใจของเกษตรกรที่มีต่อโครงการ และ 3) เพื่อประเมินผลการดำเนินโครงการ และจากการนำเสนอผลการประเมินในแต่ละด้านจะเห็นได้ว่าผลการประเมินทั้ง 3 ด้าน ไม่ว่าจะเป็นในด้านกระบวนการดำเนินโครงการ ด้านความรู้ ความเข้าใจที่มีต่อโครงการ และด้านผลที่เกิดขึ้นจากการดำเนินโครงการไม่สอดคล้อง และไม่เป็นไปตามเกณฑ์การประเมินที่ผู้วิจัยได้กำหนดเอาไว้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงสรุปว่าโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งนี้ **ไม่ผ่านการประเมิน**

อภิปรายผล

1. กระบวนการในการดำเนินโครงการนั้นไม่ได้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของโครงการ เนื่องจากวัตถุประสงค์ของโครงการนั้นเน้นการให้ผู้ที่เข้าร่วมโครงการมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมทางการเกษตร แต่ในทางปฏิบัติที่สำนักงานเกษตรอำเภอไม่ได้ดำเนินการตามวัตถุประสงค์ของโครงการ กล่าวคือ ไม่ได้มีการเปิดโอกาสให้เกษตรกรได้มีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ซึ่งสอดคล้องกับมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ โดยสำนักส่งเสริมและฝึกอบรม กำแพงแสน (2551) ที่ได้ทำการศึกษาการประเมินผลการดำเนินงานโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน ซึ่งพบว่าหนึ่งในปัจจัยที่มีอิทธิพลเกี่ยวข้องต่อความสำเร็จของ

โครงการ คือ การมีส่วนร่วมจากชุมชน แต่เนื่องจากทางสำนักงานเกษตรอำเภอได้จัดการหาอุปกรณ์การเกษตรทุกอย่าง รวมไปถึงพันธุ์พืช และพันธุ์สัตว์ ไว้ให้เกษตรกรสำหรับปฏิบัติกิจกรรมภายในศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนครบถ้วนแล้ว ดังนั้นเกษตรกรจึงไม่มีโอกาสที่จะมีส่วนร่วมในการดำเนินหรือวางแผนโครงการ

2. ความรู้ ความเข้าใจ และการนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิต ในด้านความรู้ความเข้าใจของเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการ ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงนั้นมีน้อยมาก หรือเรียกได้ว่าแทบจะไม่มีเลย ไม่มีความรู้วาทหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงนั้นมีหลักการ และแนวคิดอย่างไร ไม่รู้ว่าหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงสามารถก่อให้เกิดประโยชน์มหาศาลมากเพียงใด การที่มีความรู้และความเข้าใจในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง จะทำให้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้โดยที่ปราศจากความเดือดร้อน ดังที่สุรยุทธ์ จุลานนท์ (2549 : ปาฐกถาพิเศษ) ที่ได้กล่าวถึงเศรษฐกิจพอเพียงไว้ว่า เป็นแนวทางที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงชี้ให้ประชาชนได้เห็นถึงแนวทางการปฏิบัติตนที่ควรจะเป็น เพื่อให้สามารถดำรงชีพได้โดยที่ไม่เดือดร้อน ซึ่งที่จริงแล้วก็เป็นแนวทางที่มีพื้นฐานมาจากวิถีชีวิตดั้งเดิมของคนไทย และสามารถนำไปใช้ได้ในทุกระดับในระดับบุคคล ครอบครัว ชุมชน จนถึงระดับประเทศ ซึ่งถ้าเกษตรกรได้รับความรู้ และมีความเข้าใจในหลักปรัชญาดังกล่าวแล้วนั้น ก็จะส่งผลให้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี มีความสุข สามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้โดยไม่ต้องพึ่งพาคนอื่น ซึ่งขัดกับสิ่งที่เกิดภายในศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงแห่งนี้โดยสิ้นเชิง การขาดความรู้ความเข้าใจในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงแห่งนี้

ไม่ประสบความสำเร็จ เกษตรกรไม่เห็นความสำคัญ
ของหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง จึงไม่มีแรงจูงใจ
หรือแรงผลักดันที่จะทำให้ตัวของเกษตรกรลุกขึ้นมา
ปฏิบัติตามแนวปรัชญาดังกล่าว ประกอบกับการที่ไม่ได้
รับการดูแลเอาใจใส่จากสำนักงานเกษตรอำเภอ ซึ่งเป็น
ผู้ดูแลโครงการ ที่นำเอาเกษตรกรเหล่านี้เข้ามาร่วม
โครงการ แต่กลับไม่ได้ส่งเสริมให้เกษตรกรเหล่านี้เข้าถึง
หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงอย่างแท้จริง และ
การที่เกษตรกรขาดความรู้ในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจ
พอเพียง ยังส่งผลให้ไม่สามารถนำหลักปรัชญาดังกล่าว
ไปปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ภายในศูนย์ได้ ซึ่งไม่สอดคล้อง
กับสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและ
สหกรณ์ (2551) ที่ได้ทำการได้ทำการศึกษาการประเมิน
โครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน ในปี 2550
ทั้งศูนย์หลัก ศูนย์เครือข่าย พบว่าเกษตรกรที่ผ่านการ
อบรมจากศูนย์หลักและเครือข่าย มีการนำความรู้ไป
ประยุกต์ใช้คิดเป็นร้อยละ 99.13 และ 93.94 ของจำนวน
ผู้ที่เข้ารับการอบรม แต่ที่ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง
ชุมชนแห่งนี้ เกษตรกรไม่ได้มีการต่อยอดกิจกรรมของ
ศูนย์ที่ทางสำนักงานเกษตรอำเภอได้เริ่มไว้ให้ นั่นเป็น
เพราะการขาดความรู้ จึงส่งผลให้ไม่สามารถบริหารจัดการ
กิจกรรมต่างๆ ภายในศูนย์ให้ดำเนินต่อไปได้ ซึ่ง
ถ้ามีความรู้ ความเข้าใจในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจ
พอเพียงก็จะสามารถดำเนินกิจกรรมภายในศูนย์ให้
ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง และยั่งยืน การขาดซึ่งความรู้ใน
หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง นอกจากจะไม่สามารถ
ดำเนินกิจกรรมของโครงการได้แล้ว การดำเนิน
ชีวิตประจำวันของเกษตรกรก็ไม่สามารถอยู่ได้อย่าง
พอเพียง จะเห็นได้จากการที่เกษตรกรเหล่านี้ยังอาศัย
ความเชื่อเรื่องโชคลางในการซื้อขายได้ดินและสลากกิน
แบ่งรัฐบาล ซึ่งรายจ่ายที่ใช้ไปกับสิ่งเหล่านี้นับว่าไม่ใช่
เงินน้อยๆ เมื่อเทียบกับรายได้ที่พวกเขาได้ นำรายจ่าย

ที่ใช้ในการซื้อขายได้ดิน และสลากกินแบ่งรัฐบาล เก็บออม
หรือนำไปลงทุนต่อยอดกับกิจกรรมภายในศูนย์ สิ่ง
ที่เกษตรกรจะได้รับกลับมานั้นจะคุ้มค่ามากกว่าการลุ่น
รางวัลในแต่ละเดือน จะสามารถสร้างรายได้ให้เกษตรกร
โดยที่ไม่ต้องพึ่งพาโชคลาง จะเป็นรายได้ที่เกิดขึ้นจาก
น้ำพักน้ำแรง จะเป็นรายได้ ที่แน่นอน สามารถพึ่งพา
ตนเองได้ และยังสามารถให้ศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง
ชุมชนแห่งนี้กลับมาฟื้นคืนชีวิตได้อีกครั้ง

3. ผลของโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียง
ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นผลในทางลบที่ เกิดขึ้นกับเกษตรกร
ครอบครัว จนส่งผลไปถึงชุมชน ซึ่งสาเหตุสำคัญมาจาก
การที่ผู้ดูแลโครงการ ซึ่งในที่นี้หมายถึงสำนักงานเกษตร
อำเภอ ไม่ได้มีความเอาใจใส่ต่อการดำเนินโครงการ
ปล่อยปะละเลยให้เกษตรกรดำเนินงานกันเพียงลำพัง
โดยปราศจากการให้ความรู้ การให้คำแนะนำ และคำ
ชี้แจงต่างๆ ส่งผลให้เกษตรกรไม่มีความรู้ ไม่มี
ความเข้าใจในหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ไม่ทราบถึง
คุณประโยชน์มหาศาลที่จะได้รับจากหลักปรัชญา
ดังกล่าวนี้ เกษตรกรจึงไม่ได้ใส่ใจ และให้ความสำคัญ
ต่อการที่จะศึกษาหาความรู้ หรือพยายามทำความเข้าใจ
เกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง ทั้งๆ ที่ตนเอง และ
ครอบครัวก็ได้เข้ามาอาศัยอยู่ภายในศูนย์การเรียนรู้ ได้
เข้ามาดำเนินกิจกรรมต่างๆ ของศูนย์ แต่กลับไม่ได้ใช้
โอกาสนี้ให้เกิดประโยชน์ จึงทำให้การดำเนินกิจกรรม
ต่างๆ เป็นไปอย่างล้มเหลว ทรัพยากรถูกใช้ไปอย่างไร้
ความหมาย กิจกรรมบางอย่างต้องถูกยกเลิกไปเนื่องจาก
ขาดความรู้ของเกษตรกร ขาดการเอาใจใส่จากผู้รับผิดชอบ
โครงการ เกษตรกรเหล่านี้จึงไม่มีโอกาสที่จะได้
เรียนรู้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ไม่มีโอกาสที่
จะได้สัมผัสสิ่งที่ดีถือว่าเป็นคุณประโยชน์ใหญ่หลวง
ต่อประเทศที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรง
พระราชทานให้แก่ปวงชนชาวไทย พลาดโอกาสที่จะทำ

ให้ตนเอง และครอบครัว มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น และในเมื่อเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงไม่สามารถเข้าถึงหลักการดังกล่าวได้ จึงยากที่จะขยายผลหรือส่งต่อ หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงให้เข้าไปสู่ชุมชน สมาชิกที่อยู่ในชุมชนจึงพลาดโอกาสในการทำความเข้าใจในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง เพราะสภาพของศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนในสายตาของสมาชิกชุมชนที่ไม่ได้เข้าร่วมโครงการนั้นเป็นเพียงแค่ว่าพื้นที่ว่าง ที่มีเกษตรกร 2 ครัวเรือนเข้าไปอาศัยทำการเกษตร ถึงแม้ว่าจะมีป้ายของศูนย์ตั้งเอาไว้ แต่สิ่งที่สมาชิกชุมชนที่ไม่ได้เข้าร่วมโครงการเห็นกลับเป็นเพียงที่ดินธรรมดาๆ ที่ไม่ต่างอะไรกับที่ดินที่พวกเขาทำการเกษตรอยู่ การที่ไม่มีสิ่งจูงใจใดๆ ที่จะทำให้สมาชิกชุมชนเหล่านี้ต้องการที่จะเข้าไปร่วมโครงการ เพราะถึงจะเข้าไปร่วมโครงการ ชีวิตความเป็นอยู่ก็ไม่แตกต่างไปจากเดิมที่เคยเป็น อีกทั้งยังแสดงให้เห็นว่าสมาชิกชุมชนไม่ได้เห็นถึงความสำคัญของหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง เนื่องจากการดำเนินโครงการที่ล้มเหลว ชุมชนของพวกเขาจึงยังไม่สามารถที่จะเป็นชุมชนพอเพียงได้ และศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนที่ทางสำนักเกษตรอำเภอได้ดำเนินโครงการมา ก็ไม่สามารถกลับมาเป็นศูนย์ที่มีชีวิตได้อีกต่อไป

ข้อเสนอแนะสำหรับนำผลการวิจัยไปใช้

1. จากผลการวิจัยพบว่าผู้ที่มีหน้าที่ดำเนินโครงการ ไม่ได้เปิดโอกาสให้เกษตรกรได้มีส่วนร่วมในการดำเนินโครงการ ดังนั้นในขั้นตอนการดำเนินโครงการทางสำนักงานเกษตรอำเภอในฐานะที่เป็นผู้รับผิดชอบโครงการต้องเปิดโอกาสให้เกษตรกรได้มีส่วนร่วมในการดำเนินโครงการ เนื่องจากเกษตรกรเป็นผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการดำเนินโครงการโดยตรง จึง

ควรจะมีเปิดโอกาสในเกษตรกรได้มีส่วนร่วมตั้งแต่ในขั้นการวางแผน การกำหนดแนวในการปฏิบัติ ตลอดจนการลงมือปฏิบัติ เนื่องจากกระบวนการการมีส่วนร่วมเป็นปัจจัยที่สำคัญปัจจัยหนึ่งที่จะส่งผลให้โครงการนั้นประสบความสำเร็จ

2. จากผลการวิจัยพบว่าเกษตรกรขาดความรู้ความเข้าใจในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติกิจกรรมในศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนได้อย่างต่อเนื่อง และยั่งยืน ดังนั้นก่อนการดำเนินโครงการควรมีการให้ความรู้ เพื่อที่เกษตรกรจะได้มีความเข้าใจ และเห็นถึงความสำคัญของคุณประโยชน์ในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง เพื่อเป็นการดึงดูดความสนใจให้เกษตรกรปฏิบัติกิจกรรม ในโครงการด้วยความเต็มใจ รู้สึกที่จะปฏิบัติจากหัวใจ ซึ่งจะเป็นผลดีต่อการดำเนินโครงการ และจะทำให้โครงการสามารถดำเนินต่อไปได้ในระยะยาว

3. จากผลการวิจัยพบว่าเกษตรกรไม่ได้มีการนำความรู้ตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาปฏิบัติในการดำเนินชีวิตทั้งในการทำการเกษตรและการดำเนินชีวิตประจำวัน สาเหตุที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากเกษตรกรไม่ทราบถึงวิธีการที่จะนำหลักเศรษฐกิจพอเพียงมาปรับใช้ในการดำเนินชีวิต ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่เกษตรกรขาดความรู้ในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง สำนักงานเกษตรอำเภอจึงไม่ควรเพียงแต่ให้ความรู้กับเกษตรกรเท่านั้น แต่จะต้องให้ตัวอย่างที่เกษตรกรสามารถเข้าใจได้ง่าย ซึ่งเกษตรกรนั้นจะสามารถนำตัวอย่างดังกล่าวไปเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตได้

4. จากผลการวิจัยพบว่า ผลที่เกิดขึ้นกับเกษตรกรครอบครัวของเกษตรกร และชุมชน ก็คือการที่พลาดโอกาสที่จะได้เรียนรู้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานแก่ปวงชนชาวไทย ดังนั้นหน่วยงานต้นสังกัดจึงต้องเร่งทำให้

เกษตรกรหันกลับมาสนใจในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง โดยการประชาสัมพันธ์ หรือรณรงค์ ให้เกษตรกรเห็นถึงประโยชน์อันมหาศาลในหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง จัดกิจกรรมเพื่อให้เกษตรกรรู้สึกตื่นตัว และมีความต้องการที่จะเรียนรู้ และเข้ามาร่วมในโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน ซึ่งจะส่งผลให้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงกลับมาฟื้นคืนชีวิตภายในชุมชนอีกครั้ง

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1. ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการประเมินโครงการเฉพาะที่เป็นบริบทของศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังนั้นจึงควรจะมีการประเมินโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนแห่งอื่นๆ ด้วย เพื่อนำสารสนเทศที่ได้จากแต่ละศูนย์มาประกอบการพิจารณาปรับปรุง แก้ไข และการวางแผนในการดำเนินโครงการในปีต่อไป
2. ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการประเมินเพียงแค่ในส่วนของกระบวนการในการดำเนินโครงการ

ความรู้ ความเข้าใจที่มีต่อโครงการ และ ผลการดำเนินโครงการเท่านั้น ดังนั้นจึงควรจะมีการประเมินในส่วนที่นอกเหนือจากที่ผู้วิจัยได้กล่าวมา เช่น การประเมินปัจจัยนำเข้า หรือการประเมินผลกระทบของการดำเนินโครงการ เพื่อนำไปสู่การปรับปรุง แก้ไข และการวางแผนในการดำเนินโครงการในปีต่อไป

3. ในการวิจัยครั้งนี้มีข้อจำกัดทางด้านเวลา และผู้ให้ข้อมูล ผู้วิจัยจึงดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสังเกตแบบมีส่วนร่วม และการสัมภาษณ์ แต่เพื่อให้ได้ข้อมูลที่มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น ควรมีการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยการสนทนากลุ่มกับเกษตรกรทั้ง 2 ครัวเรือน และจากเจ้าหน้าที่สำนักงานเกษตรอำเภอ นอกจากนี้ยังควรเก็บข้อมูลจากปัจจัยที่ลุ่มลึกที่ส่งผลต่อการดำเนินโครงการในครั้งนี้ ได้แก่ เหตุผลที่แท้จริงต่อการตัดสินใจเข้าร่วมโครงการของเกษตรกร และสาเหตุที่ทำให้ผู้รับผิดชอบโครงการขาดการเอาใจใส่ต่อโครงการ

บรรณานุกรม

- มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ สำนักส่งเสริมและฝึกอบรม กำแพงแสน. (2551). **การประเมินผลโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน ปี 2551**. นครปฐม: โรงพิมพ์สำนักส่งเสริมและฝึกอบรม กำแพงแสน.
- เยาวดี ราชชัยกุล วิบูลย์ศรี. (2549). **การประเมินโครงการ แนวคิดและแนวปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมหวัง พิธิยานุวัฒน์. (2549). **รวมบทความทางการประเมินโครงการ เล่มที่ 4**. (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2555). **แผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11**. (Online). <http://www.nesdb.go.th/Portals/0/news/plan/p11/plan11.pdf>, 14 มิถุนายน 2555.
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2551). **การประเมินผลโครงการศูนย์เรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชน** (Online). http://www.oae.go.th/download/article/article_20101227153418.pdf, 14 มิถุนายน 2555.
- สำนักส่งเสริมและพัฒนาศักยภาพชุมชน กรมพัฒนาชุมชน. (2549). **คู่มือการสร้างวิถีพอเพียงตามแนวพระราชดำริฯ**. กรุงเทพมหานคร: กรมพัฒนาชุมชน สำนักส่งเสริมและพัฒนาศักยภาพชุมชน.
- สุเมธ ตันติเวชกุล. (2549). **“ชีวิตพอเพียง” นิตยสารแพรว รายปักษ์**. 254-258.
- สุรยุทธ์ จุลานนท์. (2549). **แนวทางการบริหารประเทศตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง**. (เอกสารการบรรยาย). กรุงเทพมหานคร: ทำเนียบรัฐบาล.